

Marx i la geografia

NÚRIA BENACH ROVIRA
Universitat de Barcelona
Espais Crítics
Societat Catalana de Geografia

Em complau molt tenir l'oportunitat de parlar de geografia en una sessió conjunta de l'Institut d'Estudis Catalans, de fer-ho com a membre de la Societat Catalana de Geografia (SCG) i, en especial, de parlar de Marx des de la geografia.

Voldria començar amb una petita nota a propòsit de la geografia i del que fem els geògrafs i les geògrafes. La geografia estudia les relacions socials en l'espai però també estudia com l'espai incideix en les relacions socials i econòmiques. És a dir, que l'espai no és un escenari passiu on passen les coses, sinó que, com veurem —i aquest és un aspecte clau en considerar Marx des de la geografia— l'espai és una dimensió que influeix decisivament en l'organització social.

De manera que, espai i societat estan íntimament lligats i es constitueixen mútuament; no es podria estudiar una cosa sense estudiar l'altra. Val a dir que això implica també una visió de l'espai que no es pot deslligar del temps. Ben cert que existeix una visió tradicional de l'espai que l'ha considerat com a estàtic, com un espai que es pot mesurar, dibuixar (cartografiar) i descriure'n els elements en un moment donat. Però també hi ha una visió de l'espai, tal vegada més útil i propera a la realitat, en què aquest és en continu moviment, en construcció perpètua, una visió en què l'espai obre precisament la possibilitat de transformació. Estàriem parlant, per tant, d'un *espai-temps* com un concepte únic i indissociable. M'ha semblat important fer aquesta introducció prèvia per parlar de geografia marxista, perquè sense possibilitat de transformació, sense un espai-temps, així, en una sola paraula, seria impossible: *geografia marxista* seria un concepte que implicaria una contradicció en els termes.

I és que la influència de Marx i l'adopció de perspectives que es poden anomenar *marxistes* en la geografia (com en la majoria de ciències socials) ha estat molt

àmplia, des de fa ja molt de temps, i amb molta intensitat. I el que és més important d'assenyalar aquí, la geografia també ha influït, per la seva banda, en la teoria marxista. Com la major part de ciències socials, la geografia (i sobretot, amb l'impuls de la geografia angloamericana) va anar imbuïnt-se d'una perspectiva marxista des dels anys setanta, uns anys que van ser un autèntic punt d'inflexió en l'evolució d'una geografia humana radical i crítica. L'aprofundiment d'una perspectiva fortament basada en l'economia política radical dominà el pensament geogràfic durant els anys setanta i vuitanta, perquè proporcionava claus per entendre les desigualtats, no només socials, sinó també espacials, i en deixà l'empremta, els conceptes i la teoria fins avui.

Així, malgrat les modes i les crítiques, sobretot en els anys fluïxos del marxisme en les ciències socials a finals dels anys vuitanta i començaments dels anys noranta (anys d'ascens d'un neoliberalisme cada cop més desenfrenat i anys en què, com s'ha dit, es renunciava al marxisme just quan més falta feia), una perspectiva marxista continua sent un eix central de la geografia humana crítica. Mai no s'havia parlat tant de Marx, ni se li havia donat tant de crèdit ni s'havia fet tant d'esforç per recuperar, de manera aplicable, idees i conceptes de Marx.

El que em proposo avui és presentar el treball teòric (si més no, una part) dels geògrafs (o pensadors espacials) a partir de Marx. I ho faré fonamentalment a partir de les obres de David Harvey, que és, sens dubte, un dels geògrafs més coneguts i reconeguts dins i fora de la geografia. Val a dir que, afortunadament, hi ha geografia marxista més enllà de David Harvey, però, atès que la invitació ha vingut perquè, junt amb el meu col·lega Abel Albet, he estat treballant en un llibre sobre David Harvey per a la col·lecció Espacios Críticos d'Icaria Editorial (col·lecció que, modestament, no dubtaria a recomanar per saber-ne més de l'espacialitat de la vida social des d'una perspectiva crítica), avui m'ha semblat apropiat de centrar-m'hi.

Començaré per assenyalar abans de res la rellevància de comptar amb una perspectiva geogràfica per fer aplicables els conceptes i les propostes teòrics de Marx. David Harvey escrivia l'any 1984 que «La Geografia és massa important per deixar-la en mans dels geògrafs». I afegia: «I per la mateixa raó, és massa important per deixar-la als generals, als polítics i als executius de les grans companyies» (Harvey, 1984). S'estava referint així a la crucial dimensió espacial de l'organització i la dinàmica del capitalisme, i alhora a la necessària perspectiva geogràfica per comprendre'l. Diu el mateix Harvey, reflexionant sobre els inicis de la seva carrera acadèmica, que, des que es va començar a interessar per Marx i el marxisme a principis dels anys setanta, li va semblar que part de la seva missió era ajudar els marxistes a ser millors geògrafs (Harvey, 2017). El problema, diu, és que, «en considerar els conceptes d'espai i de lloc en tota la seva profunditat, les proposicions centrals de la teoria social trontollen i, per això, l'espai tendeix a ser mostrat com a

cosa a part, a ser marginat; l'espai crea problemes incòmodes i fins i tot complicats d'integrar en les teories existents» (Harvey, 2000).

Des dels anys setanta, Harvey, que era llavors un gran nom de la geografia neopositivista que cercava l'explicació en l'elaboració de models i de teories, no ha parat d'estudiar Marx, tant des del punt de vista teòric com per buscar les claus per interpretar la dinàmica i les formes del capitalisme actual. Però el fet és que, malgrat la profunda inspiració que li ha suposat endinsar-se en els escrits de Marx, d'entrada només hi trobà uns quants comentaris deslligats sobre la geografia del capitalisme; per això, des de 1971, ha estat estudiant i explicant com llegir i completar Marx (darrerament fins i tot amb vídeos al Youtube, gràcies a un projecte impulsat per un dels seus col·laboradors i que s'ha convertit en un projecte col·laboratiu de gran abast, en el qual les lliçons —els vídeos— són subtítulades cada cop a més idiomes).

Diu Harvey que aplicar el mètode dialèctic porta a establir relacions entre els elements del sistema, a capturar el moviment, el dinamisme, la fluïdesa del capitalisme. El capitalisme no és res si no es mou: qualsevol bloqueig en la circulació del capital el fa entrar en crisi.

I aquí és on té sentit, encara més, parlar en termes geogràfics, perquè el moviment exigeix un espai per produir-se. I on David Harvey ha fet l'esforç més titànic per contribuir a la comprensió de les dimensions geogràfiques de l'economia capitalista és a la seva obra *Limits to capital* (1982), en què el títol juga amb «els límits del capitalisme» (la inevitable tendència a la crisi) i «els límits d'*El Capital*» (allò que Marx va deixar inacabat i, en especial, l'absència de la dimensió geogràfica). En aquesta obra, Harvey realitza l'intent més seriós de desenvolupar una perspectiva geogràfica a l'economia política marxista en incorporar fenòmens com la urbanització, el desenvolupament desigual, la interdependència i la competència interregional, la reestructuració de la divisió nacional i internacional del treball, etc.

En aquesta presentació, em vull centrar, però, només en un parell d'elaboracions geogràfiques clau que Harvey ha desplegat a partir de Marx:

1) *El desenvolupament geogràfic desigual (i la teoria de les crisis)*

Com dèiem, un dels límits del capital és la inevitabilitat de les crisis econòmiques, que han de ser resoltes reestructurant el mateix sistema capitalista. Segons la teoria de les crisis explicada per Harvey, hi ha una contradicció fonamental en el capitalisme que consisteix en el fet que els capitalistes individuals tendeixen a actuar agregadament contra els mateixos interessos de classe. La intensificació de la competència porta a la sobreproducció, a la saturació dels mercats i, en definitiva, a la caiguda de la taxa de benefici. Així s'arriba a la sobreacumulació, és a dir, a un excés de capital en relació amb les oportunitats d'emprar-lo profitosament. Això porta a retallar el nombre de treballadors i la desocupació incideix en la reducció del consum i col·lapsa la demanda. Es crea així una espiral negativa que condueix

a retallar més els costos. Hi ha diverses solucions per fer front a aquesta situació com la innovació tecnològica i organitzativa, abaratir els costos del treball... I d'entre les solucions per readaptar el sistema, hi ha en un lloc preeminent, la recerca d'allò que Harvey anomena una *solució espacial* (*spatial fix*) a les contradiccions internes del capitalisme, deslocalitzant les activitats econòmiques per abaratir el procés de producció en costos de treball, en regulacions legals, en seguretat ambiental... El problema és que amb l'expansió geogràfica (diverses formes de globalització), a la llarga, s'intensifica la sobreacumulació i es transfereix a una àrea més gran, de manera que el problema s'escampa, no se soluciona.

Aquesta idea ha estat més detallada en l'anomenada *teoria del desenvolupament geogràfic desigual*, el principal proponent de la qual ha estat Neil Smith, estudiant predilecte de David Harvey, que coneixem pels seus treballs pioners sobre la gentrificació, tot i que aquesta no seria, de fet, sinó l'expressió a escala urbana d'aquest desenvolupament desigual.

La idea clau és que el capitalisme produeix sempre un desenvolupament desigual en l'espai (aquesta és, sens dubte, una idea que ja estava present en Marx: alguns llocs prosperaven i atreïen inversions a costa dels altres). El capital, com a procés de creació de plusvàlua, es caracteritza per dues tendències oposades: la necessitat de la mobilitat (trobar localitzacions més profitoses) i la necessitat d'una inversió fixa un cert temps (el que Harvey anomena *solució espacial* (*spatial fix*), jugant amb el doble sentit de 'fix' i 'solució'). Hi ha, doncs, una dimensió geogràfica en les tensions dialèctiques del capital (no està mai quiet però tampoc no és completament mòbil, ha d'arrelar en alguns llocs per continuar amb les condicions de l'acumulació, i alguns tipus de capital són més mòbils que d'altres). El procés de desenvolupament econòmic debilita els seus propis fonaments: salaris alts, increment dels preus del sòl, poca desocupació, força sindical, reducció de la taxa de benefici i d'altres regions més «pobres» es tornen atractives. El capital es balancejarà (*see saw*) de les àrees desenvolupades a les subdesenvolupades per tal de mantenir els nivells de benefici. El desenvolupament desigual es pot veure a diferents escales: global (entre el nord i el sud, i la tendència del capital per alguns llocs clau), el més local (divisions urbanes entre àrees superriques i àrees marginals empobrides). Els processos d'acumulació de capital són extremament dinàmics (una regió central en una fase pot caure en crisi a la següent). O sigui que tenim una enorme mobilitat espacial que no és sinó una solució sempre temporal per fer front a la inevitabilitat de les crisis. Posant-ho en paraules de Harvey mateix: «Cada capitalista, actuant en el seu propi interès i maldant per maximitzar els seus beneficis sota les pressions coactives de la competència, tendeix a expandir la producció i a canviar les localitzacions fins al punt que desapareix la capacitat per produir més plusvàlua. Existeix, segons sembla, una versió espacial de la tesi de la taxa decreixent de guany de Marx» (Harvey, 1982).

2) *L'acumulació per desposseïció: el neoliberalisme com una forma d'acumulació primitiva*

Aquesta és una idea que forma part de treballs més recents de Harvey. En particular, la va expressar a *El nuevo imperialismo* del 2003. Aquí Harvey es va basar més directament en Lenin i Luxemburg (teories de l'imperialisme) però el fil teòric, sens dubte, ve del mateix Marx.

Harvey ha analitzat el neoliberalisme com un gran èxit des del punt de vista de la restauració de poder a les classes dirigents, però alhora com un fracàs econòmic general, només sostingut per la força de la propaganda de les fàbriques d'idees (*think tanks*) neoliberals i els mitjans. El neoliberalisme s'hauria convertit en un discurs hegemònic, amb efectes generalitzats en la manera de pensar i en les pràctiques politicoeconòmiques fins al punt que s'hauria incorporat al sentit comú amb què interpretem i vivim el món.

Des de finals dels anys seixanta havia quedat clar que el «capitalisme integrat» del període de postguerra amb el complex acord entre capital i treball, sostingut per un estat intervencionista que prestava gran atenció al benestar social (l'estat del benestar), havia deixat de funcionar. I des de llavors, totes les reformes han anat en la direcció de buscar el restabliment de les condicions apropiades per a la revitalització de l'acumulació de capital.

Així, per Harvey, el gran assoliment del neoliberalisme ha estat redistributiu més que generatiu, de les classes baixes a les altes, i dels països pobres als rics.

Per explicar-ho s'ha servit de la noció *acumulació per desposseïció* (que no seria sinó una continuació de les pràctiques que Marx havia anomenat *acumulació primitiva* o *original* en les primeres fases del capitalisme): mercantilització i privatització de terres, conversió de diferents modalitats de drets de propietat en propietat privada, supressió dels drets als béns comuns, mercantilització de la força del treball i supressió d'altres formes de producció i consum, apropiació colonial i neocolonial de recursos naturals, comerç d'esclaus (especialment, indústria sexual), usura, deute i sistema creditici.

En la fase actual del capitalisme, caracteritzat per la desregulació i la financerització, l'acumulació per desposseïció es manifestaria en quatre àmbits (Harvey, 2006):

1) Privatització: serveis públics (aigua, telecomunicacions, transport), provisió de serveis socials (habitatge social, educació, salut, pensions), institucions públiques (universitats, presons)... fins i tot les guerres són ara privades.

2) Financerització: la desregulació ha permès que el sistema financer es converteixi en un dels principals centres d'activitat redistributiva a través de l'especulació, el frau i el robatori (per exemple, la crisi hipotecària).

3) Gestió i manipulació de les crisis: la creació, gestió i manipulació de crisis en l'escenari mundial s'ha convertit en un art de redistribució deliberada de ri-

quesa des dels països pobres als rics. Les crisis del deute, sense anar més lluny, haurien estat orquestrades, gestionades i controlades per racionalitzar el sistema i per redistribuir els actius durant les dècades de 1980 i 1990.

4) Redistribucions estatals: l'estat, un cop transformat en un conjunt d'institucions neoliberals, s'hauria convertit en l'agent principal de les polítiques de redistribució, revertint el flux de les classes superiors a les inferiors, propi de l'època d'hegemonia socialdemòcrata. I ho fa abans de res amb privatitzacions i retallades en les despeses estatals que sostenen els serveis socials.

Aquestes tàctiques redistributives del neoliberalisme són molt àmplies, sofisticades i sovint emmascarades per maniobres ideològiques, però han estat devastadores per a la dignitat i el benestar social de poblacions i territoris vulnerables. L'onada de destrucció creativa que la neoliberalització ha provocat sobre el paisatge del capitalisme no té paral·lel en tota la seva història. No és estrany que hagi provocat el sorgiment de resistències i la recerca d'alternatives. En les darreres dècades hem vist sorgir així moviments ben diferents pel que fa al seu tipus d'organització política, cada cop més lluny de partits i sindicats tradicionals i amb incidència en el conjunt de la societat civil, alguns dels quals posen l'accent en la recuperació d'allò comú, d'allò del que hem estat desposseïts (podem parlar de serveis públics, però també de l'espai públic o de la memòria col·lectiva, per exemple).

En conclusió, en començar parlàvem que el retorn a Marx s'ha convertit en gairebé inevitable a partir de la constatació de la creixent evidència de les conseqüències destructives i desigualitàries d'un capitalisme global desregulat, voraç i desbocat. No tinc cap dubte del valor de la teoria marxista per entendre l'evolució del sistema capitalista global. El coneixement de l'obra de Marx no és l'únic que ens cal per entendre problemes tan complexos però és, sens dubte, una part imprescindible. Avui el que he volgut posar de manifest, a més, és que la dimensió geogràfica de tot plegat és essencial per comprendre, en definitiva, de què va això del capitalisme.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

HARVEY, David. *The limits to capital*. Oxford: Basil Blackwell, 1982.

- «On the history and present condition of geography: an historical materialist manifesto». *The Professional Geographer*, 36, 1 (1984), p. 1-11. [Traducció en castellà: «Sobre la historia y la condición actual de la geografía». A: GARCIA-RAMON, Maria Dolors (ed.). *Teoría y método en la geografía humana anglosajona*. Barcelona: Ariel, 1985, p. 149-163]
- «Souvenirs et désirs». A: GOULD, Peter; BAILLY, Antoine (ed.). *Mémoires de géographes*. París: Anthropos, 2000.
- *The new imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 2003. [Edició revisada i amb un epíleg nou a Oxford: Oxford University Press, 2005] [Traducció en castellà: *El nuevo imperialismo*. Madrid: Akal, 2004]

HARVEY, David. «Neo-liberalism as creative destruction». *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 88, 2 (2006), p. 145-158.
— «“Listen Anarchist!”. A personal response to Simon Springer’s “Why a radical geography must be anarchist”». *Dialogues in Human Geography*, 7, 3 (2017), p. 233-250.



Josep Oliveras i Samitier, president de la Societat Catalana de Geografia, presentant Núria Benach.